

Investigating the economic dimension of Hajj security from the perspective of the Qur'an, hadiths and religious jurisprudence

Mehdi Sanati¹, Mohammad Ali Heidari^{2*}, Ehsan Aliakbari Babukani³

1. PhD student in jurisprudence and fundamentals of Islamic law, Najaf Abad Branch, Islamic Azad University, Najaf Abad, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Najaf Abad Branch, Islamic Azad University, Najaf Abad, Iran): Corresponding Author.
3. Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran; Member of the Faculty of Ahl al-Bayt Education Department, Isfahan University, Isfahan, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 117-132

Article history:

Received: 29 Aug 2022

Edition: 13 Oct 2022

Accepted: 9 Jan 2023

Published online: 9 April 2023

Keywords:

Hajj, security, economic dimensions, Quran, religious jurisprudence.

Corresponding Author:

Mohammad Ali Heidari

Address:

Iran, Najaf Abad, Islamic Azad University, Najaf Abad Branch, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law.

Orchid Code:

Tel:

Email:

ma1.heidari@yahoo.com

ABSTRACT

Background and Aim: Hajj has many political, economic, social and cultural effects and consequences. In this regard, the aim of the current research is to examine the economic dimensions of Hajj security from the perspective of the Qur'an, hadiths and religious jurisprudence.

Materials and methods: In this research, according to the content of the discussion, the descriptive-analytical method and reference to library sources, including jurisprudence books and articles, have been chosen. The opinions and views of Shia and Sunni jurists are the focus of the analysis of the present discussion.

Ethical considerations: Accurate reference to sources, use of authentic jurisprudential texts and first hand is the ethical guide of this research.

Findings: Establishing security in the spiritual journey of Hajj is an effort for economic unity for Muslim countries, benefiting from its economic benefits, providing an ethical-economic model for Muslim societies and feeding the poor and needy in these days.

Conclusion: Hajj security can be an attempt to organize the religion and world of pilgrims, Islamic societies and all factors of Hajj. The huge human congress can show the Islamic countries as a political-economic bloc of common interests and each of the Hajj rituals is a manifestation of the connection between the spirituality and the economic power of Muslims.

Cite this article as:

Sanati M, Heidari MA, Ehsan, Babukani AA. Investigating the economic dimension of Hajj security from the perspective of the Qur'an, hadiths and religious jurisprudence. *Economic Jurisprudence Studies*. 2022-2023.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره پنجم، شماره اول، بهار ۱۴۰۲

بررسی بُعد اقتصادی امنیت حج از منظر قرآن، روایات و فقه‌المذاهب

مهدی صنعتی^۱، محمدعلی حیدری^{۲*}، احسان علی‌اکبری^۳

۱. دانشجوی دکتری تخصصی فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

۲. استادیار گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران.

۳. گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی، واحد نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، نجف‌آباد، ایران. عضو هیئت علمی گروه معارف اهل بیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: عمل حج دارای آثار و پیامدهای فراوانی از حیث سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است. در همین راستا، هدف پژوهش حاضر بررسی ابعاد اقتصادی امنیت حج از منظر قرآن، روایات و فقه‌المذاهب است.

مواد و روش‌ها: روش پژوهش حاضر با توجه به محتوای بحث، توصیفی-تحلیلی و با استناد به منابع کتابخانه‌ای از جمله کتب فقهی و مقالات است. آرا و دیدگاه‌های فقهای شیعه و اهل سنت محور تحلیل بحث حاضر است.

ملاحظات اخلاقی: استناد دقیق به منابع، بهره‌گیری از متون فقهی معتبر و دست اول، راهنمای اخلاقی پژوهش حاضر است.

یافته‌ها: برقراری امنیت در سفر معنوی حج، به‌مثابه تلاش برای اتحاد اقتصادی برای کشورهای مسلمان، بهره‌مندی از مزایای اقتصادی آن، ارائه الگوی اخلاقی-اقتصادی برای جوامع مسلمان و اطعام فقیران و نیازمندان در این ایام است.

نتیجه‌گیری: امنیت حج می‌تواند تلاشی برای سامان بخشیدن به دین و دنیای حج-گزاران، جوامع اسلامی و همه عوامل برگزاری حج باشد. کنگره عظیم انسانی می‌تواند کشورهای اسلامی را به‌صورت یک بلوک سیاسی-اقتصادی مشترک‌المنافع نشان دهد و هر یک از مناسک حج تجلی پیوند معنویت و توان اقتصادی مسلمانان است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۱۱۷-۱۳۲

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۰۷

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۱/۰۷/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۲۰

واژگان کلیدی:

حج، امنیت، ابعاد اقتصادی، قرآن، فقه‌المذاهب.

نویسنده مسئول:

محمدعلی حیدری

آدرس پستی:

ایران، نجف‌آباد، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف‌آباد، گروه فقه و مبانی حقوق اسلامی.

تلفن:

کد ارکید:

پست الکترونیک:

ma1.heidari@yahoo.com

۱. مقدمه

دین اسلام شامل احکام مختلفی است که هر کدام بخشی از زندگی انسان را بررسی می‌کند. بنابراین، احکام اسلام همواره پاسخی جامع و کامل برای حیات اجتماعی بشر تلقی می‌شوند. یکی از این احکام که فلسفه اصلی آن، به سعادت رساندن مردم و تأمین منافع همه‌جانبه ایشان است، حج است که شرایط، آداب و مناسک آن بسیار مهم است. این فریضه با توجه به لزوم انجام دستورهای الهی و رسیدن به سعادت بنا شده است که میراث گذشته‌های دور است. در این راستا، تنوع فرصت‌ها به حدی است که هرگاه کسی با توجه به آداب و فرائض و تدبیر در فلسفه حج، از آن به سلامت عبور کند، بی‌گمان، دستاوردی گران‌بها خواهد داشت. بدین ترتیب، حج در قالب یکی از اعمال و فرائض مهم اسلامی که جایگاه خاص و منحصر به فردی در میان همه مذاهب اسلامی و حتی ادیان جهانی دارد، دارای ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و بین‌المللی است. اهمیت حج به اندازه‌ای است که از دیرباز در آیات و روایات، نحوه انجام مناسک آن، محدودیت‌ها و فرصت‌های حاصل از آن، شرایط انجام اعمال حج و استفاده مطلوب از این سفر معنوی مورد توجه اغلب فقها و اسلام‌شناسان بوده است. در کنار ابعاد معنوی سفر حج، ابعاد مادی، تجاری و اقتصادی آن نیز از نظرها غافل نمانده است. به این دلیل که حجم زیاد زائران خانه خدا، تعامل افراد از کشورهای مختلف با یکدیگر، طولانی بودن ایام زیارت و نیاز کشور میزبان

از منافع ناشی از اقامت و ... باعث شده است تا بعد اقتصادی حج نیز مورد توجه خاصی قرار گیرد. رویکرد اقتصادی به حج، زیر تأثیر موضوع امنیت حج نیز قرار دارد. امنیت جاده‌ای، امنیت در کشور میزبان، امنیت جانی، مالی و روحی و روانی زائران خانه خدا همگی از موضوعات مهمی هستند که در صورت نبود آن‌ها نه تنها نمی‌توان به انجام اعمال و مناسک حج امیدوار بود، بلکه منافع اقتصادی ناشی از آن میسر نیست. به عبارتی باید گفت که بررسی آثار اقتصادی ناشی از تأمین امنیت در حج به مثابه عظیم‌ترین کنگره انسانی می‌تواند پیامدهای قابل توجهی برای مسلمانان و زائران خانه خدا، کشورهای مسلمان و جوامع اسلامی در پی داشته باشد. بر این اساس پرسش پژوهش این است که امنیت حج به چه نحوی می‌تواند باعث تقویت بعد اقتصادی این فریضه الهی شود؟ فرضیه این است که در صورت برقراری امنیت در تمام مراحل حج، آثار فردی و اقتصادی حج به قدری فراگیر می‌شود که می‌تواند باعث منتفع شدن حج‌گزاران، کشور میزبان و تمام جوامع اسلامی شود. درباره ارتباط امنیت و ابعاد اقتصادی حج و یا آثار و پیامدهای اقتصادی حج، تحقیقاتی انجام شده است از جمله: مقاله عبادی و عباسی (۱۳۹۹) با عنوان «امنیت حج در دوره حکومت فاطمیان از تصرف مصر تا پایان دولت المستنصر بالله» که در آن به ابعاد امنیت حج توجه نشان داده‌اند. نویسندگان به این نتیجه رسیده‌اند که فاطمیان از زمان تصرف مصر تا

ارقام مربوط به درآمدهای غیر نفتی در این کشور قرار دارد. در اغلب کتب فقهی نیز از جمله: تفسیر نور نوشته مکارم شیرازی (۱۳۷۴)، میزان‌الحکمه (۱۳۷۵) اثر محمدی ری‌شهری، تفسیر صافی (۱۴۱۵) اثر فیض کاشانی از جمله آثار مهمی هستند که با گردآوری آیات، روایات، احادیث و آثار اقتصادی ناشی از حج به موضوع اقتصاد حج توجه نشان داده‌اند.

در پژوهش‌هایی که بررسی شد، موضوع امنیت حج، اقتصاد حج و یا تجارب تاریخی مرتبط با حج بحث شده است و از این نظر با پژوهش حاضر مشترک هستند. اما تا کنون پژوهش مستقلی مانند پژوهش حاضر انجام نشده است که موضوع آن بُعد اقتصادی حج از منظر امنیت باشد. بدین معنا که وجود و یا فقدان امنیت حج و حج‌گزاران چه آثار اقتصادی در پی دارد. پژوهش حاضر به دنبال بررسی آثار ناشی از تأمین امنیت حج از منظر اقتصادی است.

۲. مواد و روش‌ها

پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی و بهره‌گیری از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است. داده‌ها و اطلاعات مقاله از منابع و متون دینی و فقهی از جمله آیات و روایات، فقه‌المذاهب و فقهای مشهور گردآوری و به شیوه استنباطی تجزیه و تحلیل شده است.

نیمه دوم حکومت الحاکم بالله به دلیل توانایی‌های نظامی و اقتصادی توانستند در قبال مشکلات امنیتی در زمینه انجام عمل حج اقدامات مناسبی انجام دهند. طباطبایی‌نژاد (۱۳۹۶) در پژوهش خود «نقش حج در نگرش اقتصادی فرد مسلمان» به این نتیجه می‌رسد که کشورهای مسلمان‌نشین باید در ایجاد بازاری مشترک اقدام کنند و با استفاده از اصول و قواعد پیش‌رو از جمله کسب مال حلال و افزایش روزی، بهره کافی را از زمان برگزاری موسم حج ببرند. در این نگرش، ثروتمند شدن جوامع مسلمان، کسب روزی و رزق حلال، تلفیق معنویت با درآمد و منافع اقتصادی و در نهایت از بین رفتن فقر می‌تواند نقشه راهی برای تقویت نگرش اقتصادی فرد مسلمان باشد. در مقاله قائدان و همکاران (۱۳۹۲) با عنوان «جایگاه حج در مناسبات اقتصادی ایران و عثمانی در عصر قاجار» چنین بیان شده است که «اقتصاد ترکیبی در مراسم حج» از جمله راه کارهایی بود که در دوره مذکور رواج داشت و باعث شد تا امنیت اقتصادی در حج به شکل قابل توجهی تأمین شود. دولت قاجار با فشار بر دولت عثمانی توانسته بود تا موانعی نظیر عدم امنیت راه‌ها و دفاع از جان و مال حجاج را مورد توجه خاص قرار دهد. در مقاله زراءنژاد (۱۳۹۱) با عنوان «بررسی تأثیر حج بر اقتصاد عربستان سعودی» نویسنده بر اساس داده‌ها و آمارهای اقتصادی نشان می‌دهد میان درآمدهای ناشی از حج و رشد اقتصادی عربستان سعودی رابطه‌ای معنادار وجود دارد. یعنی منافع ناشی از حج در زمره بالاترین

۳. ملاحظات اخلاقی

در پژوهش حاضر همه ملاحظات اخلاقی مرتبط با امور پژوهشی از جمله استناد دقیق به منابع، قید کردن منابع در متن و پایان مقاله و همچنین استفاده از منابع مستند در دستور کار قرار گرفته است.

۴. یافته‌ها

حج، سنگر اصلی، فراگیر و وسیع امت اسلامی و مؤمنان سراسر جهان و اقدامی مهم برای ترویج اسلام است که علاوه بر اهمیت معنوی آن، دارای آثار و کارکردهای اقتصادی و دنیوی برای حجاج، کشور میزبان و همه جوامع اسلامی نیز خواهد داشت. عمل حج، متحد شدن مسلمانان و قرار گرفتن آن‌ها زیر سایه وحدت کلمه و اصل «امت اسلامی» را موجب می‌شود که خود به معنای عزت مسلمانان و تحقیر دشمنان اسلام است. با توجه به همین کارکرد معنوی و دنیوی و حتی منافع اقتصادی ناشی از عمل حج است که دشمنان اسلام تلاش می‌کنند تا آن را منحرف و از کارکرد اصلی‌اش دور کنند. اصلی‌ترین حربه مخالفان اسلام نیز ظاهری کردن حج و تهی کردن از محتوای راستین آن است. در چند سال اخیر که پای استعمار به کشورهای اسلامی باز شده است و متوجه عظمت و قدرت حج شده‌اند، درصدد برآمده‌اند تا منافع تجاری و بازرگانی ناشی از عمل حج را از مسلمانان سلب و به نفع خود مصادره کنند.

شاید بتوان گفت مهم‌ترین بُعد تأمین امنیت حج، همانا فراهم کردن شرایطی برای انتفاع مسلمانان از این فریضة الهی است که هم باعث پیشرفت و توسعه جوامع اسلامی شود و هم به عنوان عملی که سالیانه تکرار می‌شود، منافع تجاری و اقتصادی درازمدتی را نصیب مسلمانان کند و وحدت میان آن را نیز پدید آورد. امنیت حج در کشور میزبان و در زمان برگزاری مناسک و نیز برنامه‌ریزی برای بهره‌مندی از منافع اقتصادی و تجاری حج، اقدام مهمی برای برجسته کردن جایگاه آن در میان کشورهای اسلامی هم از حیث ارزش فرهنگی جهانی و هم از حیث معنوی است.

۵. بحث

۵-۱. اهمیت امنیت حج و حج‌گزاران

درباره جایگاه و اهمیت حج به مثابه یک عمل عبادی در میان مسلمانان و مردم جهان، دیدگاه‌ها و نظرات متعددی قابل بیان است. اما محقق شدن هر یک از آثار و نتایج عمل حج از جمله پیامد اقتصادی آن نیازمند وجود امنیت حجاج چه در مسیر رفتن به حج و چه در زمان انجام مناسک آن است. دلیل بر شرط امن‌الطریق در وجوب حج قول خداوند متعال در قرآن کریم است: «من استطاع الیه سبیلاً». بنابراین داشتن امنیت در سفر حج چه برای حجاج و چه برای مکانی که در آن درصدد انجام مناسک حج بر می‌آیند، امری

لازم و ضروری است. همچنین روایات و صحیحه هشام بن حکم از امام صادق (ع) درباره آیه شریفه «وَلِلّٰهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ اِلَيْهِ سَبِيْلًا» که فرمودند «کسی که بترسد بر جان خودش و یا بر آبرویش یا بر اموالش از سلطان جائز، پس به‌درستی که استطاعت سربی ندارد پس حج بر او واجب نخواهد بود» (حرعاملی، ۱۴۰۹، ج ۱، ۲۳). همین موضوع باعث طرح موضوع «استطاعت سربی» در ارتباط با فریضه حج شده است. استطاعت سربی به-معنای وجود امنیت (به‌لحاظ جان، مال و آبرو) در سفر حج اعم از امنیت در مسیر رفت و برگشت و هنگام انجام اعمال است.

آنچه مربوط به بحث در این نوشتار است، حوادث موجود در مسیر رفت و برگشت مناسک حج است که همان استطاعت سربی با عنوان فقهی (تخلیه السرب) است. همچنین که کتاب‌های فقهی تشریح کرده‌اند تخلیه السرب به‌معنای وجود امنیت (به‌لحاظ جان، مال و آبرو) در سفر حج اعم از امنیت در مسیر رفت و برگشت و هنگام انجام اعمال است. طبق فتوای فقها حتی در صورت امکان ایجاد امنیت به واسطه قتال پیش از انجام اعمال حج واجب نیست و اگر فرد در چنین شرایطی اقدام به انجام اعمال حج تمتع نماید، ذمه او همچنان مشغول است و این حج از حجه-الاسلام او کفایت نمی‌کند. همین موضوع در نزد فقهای اهل سنت نیز مورد تأکید قرار گرفته است و یکی از شروط استطاعت طریقی، امن بودن مسیر رفتن به حج در نظر گرفته شده است؛ بنابراین یکی

از شروط مکلف شدن حج، وجود امنیت است (ابن عبدالبرمالکی، ۱۴۰۷، ۱۳۳). همچنان که محقق کردن شرایط لازم برای تأمین امنیت حجاج نیز ضروری دانسته شده است (ابن قدامه حنبلی، ۱۳۸۷، ۳، ۱۷۳-۱۶۹؛ نووی شافعی، ۱۴۰۳، ۷، ۶۳-۷۱).

بر این اساس هر زمان که به دلایلی امنیت حجاج قابل تحصیل نباشد و انجام حج برای حجاج همراه با خطر باشد، حکم حکومتی و علمای اسلامی می‌توانند حج را تحریم کنند و حکم به تعطیلی حج تا زمان تحصیل امنیت دهند. هرچند این حکم، حکم حکومتی است؛ اما مبتنی بر نبود شرط وجود حج است. بنابراین در دایره احکام اولیه قرار می‌گیرد. اکثر موارد تعطیلی حج که مورخان ثبت کرده‌اند نیز مبتنی بر ناامنی است که بر مبنای همین حکم اولیه است. در جای دیگر خداوند متعال در قرآن هرچند حج را واجب کرده است، از به هلاکت انداختن انسان‌ها نیز نهی فرموده است و می‌فرماید: «لَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ» (بقره، ۷۷): «خود را با دست خود به هلاکت نیفکنید». در نتیجه، آیات، روایات و آرای فقه‌المذاهب بر نقش بی‌بدیل امنیت در تحقق عمل حج تأکید دارند. در این صورت از جمله شروط لازم برای انجام عمل حج، وجود امنیت در مسیر حج، مکان برگزاری و امنیت کامل و همه‌جانبه است. صرف نظر از اینکه موضوع امنیت تا چه اندازه به جزئیات و حتی تعیین محدودیت‌هایی برای پیش-گیری از خون‌ریزی و حتی ذبح حیوانات توجه نشان می‌دهد، آثار و پیامدهای امنیت حج بسیار گسترده

است. به طور مشخص، امنیت حج دارای بُعد اقتصادی قابل توجهی است که نیازمند بررسی و واکاوی عمیق است. در این صورت می توان به ابعاد اقتصادی حج از منظر تأمین امنیت به صورت موردی و تحلیلی اشاره کرد.

۵-۲. ایجاد سرمایه گذاری مشترک و منافع گسترده میان مسلمانان

با توجه به این موضوع که امنیت حج برای حجاج هم در مسیر حج و هم در مکان برگزاری مناسک حج به شکل قابل قبولی برقرار شود، ابعاد معنوی و مادی این عمل نمایان می شود. از جمله مواردی که بر اهمیت منحصر به فرد حج دلالت دارد، منافع وسیع، متضاد و ابعاد گسترده و فراگیر آن است که در عبادات دیگر وجود ندارد. خداوند متعال در آیه شریفه می فرماید: «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَ يُذَكِّرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنْ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَ اطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ» (حج، ۲۸): تا شاهد منافع گوناگون خویش (در این برنامه حیات بخش) باشند و در ایام معینی نام خدا را بر چهارپایانی که به آنان داده است (به هنگام قربانی کردن) ببرند؛ پس از گوشت آن ها بخورید؛ و بینوای فقیر را نیز اطعام نمایید».

آیه شریفه فوق، دلالت بر اهمیت ابعاد معنوی و مادی عمل حج دارد و به همین دلیل میان عمل قربانی کردن و اطعام فقرا و نیازمندان رابطه برقرار

می کند. این موضوع در سطح کلان به معنای بهره مندی آحاد مردم از عمل حج است. یعنی از علل حج، منافی است که از آن به آحاد مردم می رسد (شیخ صدوق، ۱۳۸۴، ج ۲، ۹۰). عمومیت و گستردگی حج به معنای آن است که فراهم شدن شرایط لازم می تواند باعث انتفاع همگان از این کنگره عظیم مردمی باشد. در کلام امام صادق (ع) آمده است: «مقرر شد که در این سرزمین [حج] از شرق و غرب بیایند و یکدیگر را بشناسند و تمام گروه ها از تجارت و حمل و نقل کالا از شهری به شهری دیگر سود ببرند» (ابن بابویه، ۱۳۸۳، ۴۰۶). برخی بر این باور هستند که حج نوعی تلفیق منافع دینی و دنیایی است که در هیچ عبادت دیگری نمی توان آن را تجربه کرد (فخر رازی، ۱۳۷۹، ج ۲۳، ۲۷). از پیامبر گرامی اسلام (ص)، نقل شده است که در خطبه غدیر فرمودند: «ای مردم! برای حج رهسپار شوید؛ زیرا هیچ خاندانی بر آن وارد نشدند، مگر آنکه بی نیاز گشتند و تخلف ننمودند، مگر آنکه فقیر گشتند» (طبرسی، ۱۳۹۳، ۶۴). برخی دیگر نیز بیان کردند که عمل حج، نقطه پیوند دنیا و آخرت مؤمنان است (سید قطب، ۱۴۰۰، ج ۴، ۲۴۱۸). بنابراین یکی از ویژگی های اساسی دین اسلام درباره عمل حج و انجام تکالیف آن است که هم نگرش اخلاقی و معنوی و هم نگرش مادی را باهم در می آمیزد و از این طریق به دنبال سامان دادن زندگی مردم است؛ چنان که عمل حج به دلیل حضور تعداد زیادی از مسلمانان در یک مکان می تواند محملی برای

سرمایه‌گذاری مشترک و تأمین منافع مشترک میان جوامع اسلامی باشد. در این باره نیز دیدگاه‌های فقها به‌نحوی است که تقویت‌کننده مبادلات میان مسلمانان است. طبرسی در این باره می‌فرماید: «با نصب کعبه در میان مؤمنان، تجارت آن‌ها سامان گرفته و انواع خیر و برکت برای آن‌ها به‌وجود می‌آید» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۳، ۳۸۲). بنابراین در شرایطی که کشورهای مختلف از جمله غیرمسلمانان برای سرمایه‌گذاری در زمان انجام عمل حج، برنامه‌ریزی می‌کنند، به طریق اولی مسلمانان و رهبران کشورهای اسلامی باید از این موضوع آگاه باشند و برای بهره‌مندی اقتصادی از این عمل معنوی پیش‌قدم شوند. چنان‌که مقام معظم رهبری حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در این زمینه فرمودند: «فریضه حج از جمله تکالیف نادری است که در آن ابعاد متعدد و متنوع مربوط به زندگی فرد و سلوک جمعی به‌شکل باشکوه و دارای تأثیر عمیق در تن و جان و اندیشه و نیز در منش و روش آدمی گنجانده شده و درست گذاردن آن می‌تواند او را به توفیقات بزرگی در همه عرصه‌های مادی و معنوی نائل سازد» (گزیده‌ای از پیام مقام معظم رهبری، حضرت آیت‌الله خامنه‌ای، به نمایندۀ رهبری در امور حج). بنابراین ابعاد اقتصادی حج روشن است و نیازمند برنامه‌ریزی دقیق و همه‌جانبه برای بهره‌مندی مسلمانان از آن. این توفیقات هرگز بدون تأمین امنیت همه‌جانبه اعم از جانی، مالی، امنیت در سرمایه‌گذاری، اعتماد به سازوکارهای همکاری

اقتصادی مشترک و نظام مالی گسترده و علمی قابل حصول نیست.

بدین ترتیب درباره اهمیت و جایگاه حج می‌توان گفت که این کنگره فراگیر می‌تواند به‌نحوی انجام شود که جامع همه عبادات و اعمال معنوی و اقتصادی نیز باشد. از سوی دیگر، اقتصاد اسلامی نیازمند آن است که به‌طور کامل اجرا شود؛ زیرا نظام اقتصادی اسلامی هنگامی پایه‌گذاری می‌شود که برای آحاد مردم روشن باشد (هادوی تهرانی، ۱۳۸۳، ۶۵). این روشنگری هم در بُعد اقتصادی و هم در معنوی می‌باید آثار مطلوبی بر زندگی فردی و اجتماعی داشته باشد. حج نیز همانند سایر اعمال دارای پیامدهای اقتصادی است که مشمول همین حکم است. بنابراین اگر دنبال تصفیه جان و روح هستیم، اگر خواستار آن هستیم که صحنه مرگ و آخرت در ما جوانه بزند و فرهنگ پربار اسلام در میان مسلمانان تقویت و مستحکم شود و ریشه استعمار زدوده شود، نیازمند انجام این عمل به بهترین شکل ممکن هستیم. همچنان که اصلاح و بهره‌گیری از مال در راستای اصلاح جامعه، وظیفه‌ای اجتماعی است و باید با تدبیر و سیاست اقتصادی دنبال شود (حیدری، ۱۳۹۲، ۲۲). وجوه مختلف مناسک حج از حیث اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و تقویت بنیه جوامع اسلامی و اتحاد آن‌ها از جمله منافع و دستاوردهای حج است که در هر سال می‌تواند تکرار شود.

مختلف از جمله بُعد اقتصادی است.

۵-۳. امنیت حج و دفاع از تجارت مشروع

تجارت در هنگام سفر حج، هم برای زائران خانه خدا و هم برای کسانی که در اطراف این مکان زندگی می‌کنند، مورد تأیید آیات و روایات است. در این باره می‌توان به آیه زیر اشاره کرد که می‌فرماید: «لَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ...» (بقره، ۱۹۸). توضیح اینکه در عصر جاهلیت، چنین تصور می‌شد که انجام معاملات تجاری و حتی اعمالی از قبیل بارکشی و مسافرکشی در زمان عمل حج، نوعی گناه و حرام است و باعث باطل شدن حج می‌شود (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۱، ۵۳۴-۵۳۵). خدای متعال با نزول آیه‌ای، حکم به جواز آن داد و چنین بیان کرد که هیچ مانعی برای تجارت در ایام حج وجود ندارد. استناد این جواز به آیه شریفه است که می‌فرماید: «لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ...». علاوه بر این، احادیث و روایاتی نیز از ائمه (علیهم‌السلام) بیان شده است که حتی یکی از حکمت‌های حج را منافع اقتصادی آن می‌دانند. بر این اساس مشروع بودن تجارت و بازرگانی در سفر حج، نه تنها ممانعتی ندارد، بلکه تکمیل‌کننده دین و دنیای زائران نیز تلقی می‌شود.

آنچه از آیات قرآن استنباط می‌شود، دلالت بر این موضوع دارد که حج، مایه رونق و بازرگانی مسلمانان

اهمیت اقتصادی و معنوی حج بر کسی پوشیده نیست. بهره‌گیری از فرصت‌های مناسب موسم حج برای ایجاد هم‌گرایی هرچه بیشتر جامعه اسلامی از دیرباز مورد توجه بوده است (نجفیان رضوی، ۱۳۹۶، ۶۲). این فرصت و آثار آن در حوزه زندگی فردی و اجتماعی نیز مورد توجه است. روایت شده است: «حج و عمره به جای آوردن تا جسمتان سالم بماند و روزی شما نیز فزونی یابد و ایمانتان صحیح شود و هزینه مردم و خانواده خود را نیز برطرف کنید» (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۵، ج ۱، ۵۳۴). بدین ترتیب، وظیفه اسلامی و سیاسی دولت‌ها و کشورهاست که این وحدت را به صورت یک مجمع ملل اسلامی متبلور سازند و در آن، علاوه بر حل و فصل مسائل و مشکلات سیاسی بین‌المللی به‌طور تخصصی، در زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی، علمی، فنی و صنعتی و مانند این‌ها نیز همکاری کنند. سهم فعالیت و مسئولیت ملت‌ها و دولت‌ها همه با هم برابر است و به حکم حدیث: «كُلُّكُمْ رَاعٍ وَ كُلُّكُمْ مَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۷۲، ۳۸) «امر به معروف و نهی از منکر» همه اعضا باید وظایف خود را انجام دهند و آن را بر دوش دیگری نیندازند. در این صورت است که منافع ناشی از عمل حج باعث انتفاع شرکت‌کنندگان در آن از جمله مسلمانان و جوامع اسلامی می‌شود. این راهنمای دینی و اخلاقی که حتی در معنوی‌ترین سفر الهی، از نقش مسائل و موضوعات دنیوی نیز غافل نمی‌شود، گویای توجه بیشتر به موضوع اقتصاد حج و تأمین امنیت در ابعاد

است و برقراری امنیت در زمان انجام مناسک حج، امری لازم و بایسته است؛ بنابراین حج، موجب برکت است (نجفی، ۱۳۹۳، ۱۷۵). عیاشی از امام صادق (ع)، نقل می‌کند: «خداوند متعال خانه کعبه را برای دین و دنیای مردم برقرار کرده است» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ۳۴۶). البته باید به این نکته نیز اشاره کرد که با رفتن میلیون‌ها انسان از نقاط گوناگون جهان به سفر حج، نیاز به سازوکارهای مناسبی هست. از یک سو نیاز به وجود زیرساخت‌های فنی و حمل‌ونقل برای انجام مراودات اقتصادی و از سوی دیگر، نیازمند وجود رایزن‌های مختلفی در کشورهای اسلامی تا بتوان پی برد افرادی که از کشورهای مختلف به حج می‌آیند، چه نیازهای اقتصادی دارند. این رویکرد باعث می‌شود تا روابط تجاری کشورهای اسلامی با دیگر نقاط جهان به شکل چشمگیری گسترش یابد و منافع تجاری نصیب مسلمانان کند.

امام جعفر صادق (ع) در همین زمینه به هشام‌بن حکم چنین بیان کردند: «خداوند خلاق را آفرید و دستورهایی در مورد مصالح امور دین و دنیایشان به آن‌ها داد و از جمله در مورد اجتماع آنان از شرق و غرب مکه مقرراتی برایشان قرار داد تا مسلمانان یکدیگر را بشناسند و هر گروهی سرمایه‌های تجاری را از شهری به شهر دیگر منتقل کنند و از این رهگذر صاحب چهارپایان کرایه‌ای و ساربان نیز بهره بگیرد و اگر هر گروهی از کشور و بلاد خود سخن بگوید - تکیه کنند- و تنها در مسائلی که در آن است

بیندیشند، همگی نابود می‌شوند و کشورهايشان ویران می‌شود، منافع آنان از بین می‌رود و اخبار واقعی به دیگران نمی‌رسد و از آن بی‌خبر می‌مانید؛ این است فلسفه حج». این روایت نشان‌دهنده آن است که در جامعه کنونی، مجهز شدن به ابزارها و روش‌های مؤثر و کارآمد، بخش مهمی از تقویت دیدگاهی‌ست که به دنبال کسب تجارت و کسب مال مشروع از قبل انجام عمل حج است. در این صورت، حتی عدم ارتباط کشورهای مسلمان با یکدیگر و در خود فرو رفتن نوعی هلاکت و نابودی است که هرگز قابل دفاع نیست. به نظر می‌رسد که حج، تمرینی برای شکستن عدم تعامل و بی‌ارتباطی است و حتی مطلعی برای فعالیت اقتصادی گسترده میان کشورهای مسلمان است.

و نیز در روایت فضل‌بن شاذان از امام رضا (ع) در این - باره آمده است: «با اینکه در حج منافع فراوانی برای همه کسانی که در شرق و غرب و خشکی و دریا زندگی می‌کنند وجود دارد از تاجر و بایع و مشتری و کاسب و مسکین و مالدار و فقیر و همچنین حج سبب می‌شود حوایج مردمی که در اطراف و بین راه‌ها زندگی می‌کنند و حاجیان از کنار آن‌ها عبور می‌کنند، تأمین گردد». این توصیه‌ها و مشروعیت بخشیدن به تجارت حلال و مبتنی بر گره‌گشایی از مسلمانان، بخشی از دستاوردهایی است که تنها با وجود امنیت کامل این سفر معنوی قابل حصول است.

برای دستیابی به این هدف، راه کارهای زیادی وجود

دارد. یکی از این راه‌کارها، اصلاح و بهبود رفتارهای اقتصادی در زمان انجام مناسک حج است. راه‌کار دیگر مجهز بودن به ابزارها و زیرساخت‌های مختلف است. در این باره می‌توان مثالی بیان کرد: در ایام حج، گوشت‌های قربانی در خاک دفن نشوند، بلکه آن‌ها را تحویل سردخانه‌های مجهزی بدهند تا در زمان مناسب از آن‌ها بهره برده شود. چنان‌که قرآن فرموده است: «أَطْعِمُوا الْقَانِعَ وَ الْمُعْتَرَّ * وَ أَطْعِمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ» (حج، ۲۸). روایت شده است که: «حج به‌جای آورده شود؛ زیرا باعث بی‌نیازی می‌شود». بنابراین اگر بتوان یک برنامه‌ریزی مدون، فراگیر و مبتنی بر تعامل و مشارکت کشورهای اسلامی و برقراری امنیت کامل توسط کشور میزبان ایجاد کرد، زمینه برای بهره‌مندی اقتصادی همگان از این عمل بزرگ و کنگره عظیم انسانی فراهم می‌شود. از لحاظ روحی و روانی نیز، این کار باعث تقویت نگرش استقلال و خودکفایی مسلمانان می‌شود و حج‌گزاران را به مرتبه بی‌نیازی از غیر [خدا] و گشایش اقتصادی توسط خود کشورها و ملت‌های مسلمان می‌رساند.

پیامد این نگرش اقتصادی آن است که کشورهای مسلمان یک بازار بین‌المللی اسلامی در مکه تشکیل دهند و با سایر کشورهای اسلامی مراودات اقتصادی داشته باشند تا به‌جای اینکه موسم حج، مکانی برای فروش کالاهای دشمنان اسلام باشد، اجناس کشورهای اسلامی به فروش رسد و منافع آن نصیب مسلمانان و بهبود وضعیت تجاری و اقتصادی کشورهای اسلامی شود. اگر چرخه امنیت و ارتباط

آن با اقتصاد حج توسط کشورهای مسلمان و از جمله کشور میزبان به حرکت دربیاید، تجارت حلال به راه می‌افتد و الگویی برای کسب‌وکار متحد میان جوامع اسلامی خواهد شد. امام سجاد(ع) در حدیثی به اهمیت حج در زندگی فردی، ایمان فردی و جامعه، جسم و روح افراد و تأمین نیازهای آنان چنین بیان می‌کند: «حُجُّوا وَاعْتَمِرُوا تَصَحَّ أَجْسَامُكُمْ وَتَتَّسِعَ أَرْزَاقُكُمْ وَيَصْلَحَ إِيْمَانُكُمْ، وَتُكْفَوُا مَوْئِنَةُ النَّاسِ وَمَوْئِنَةُ عِيَالِكُمْ»: «حج به‌جا بیاورید و عمره انجام دهید تا جسم و تن شما سالم گردد و روزی شما نیز فزونی گردد و ایمان شما نیز اصلاح شود و امور زندگی مردم و خانواده‌شان فراهم گردد» (شیخ صدوق، ۱۳۶۸، ج ۳، ۷۰). بنابراین در هر آیه، روایت و حدیثی که درباره اقتصاد حج مطرح می‌شود، نقش ایمان، معنویت و امتزاج آن با روزی حلال درهم آمیخته است که خود بیانگر پیوند اخلاق و معنویت با کسب منافع اقتصادی و گذران امور مادی و دنیوی است. به عبارتی موسم حج و اقتصاد حاصل از آن می‌تواند الگوی اقتصاد اسلامی اجرا کند که برگرفته از احکام و آموزه‌های دینی است.

۴-۵. امنیت حج و ممانعت از سودجویی حرام

موضوع امنیت در حج از نظر آیات و روایات، یک اصل اساسی و حتی از وظایف حکومت است. گاه گفته می‌شود اگر ظن غالب این باشد که رفتن از راه دریایی هلاکت در پی دارد، از نظر علما وجوب حج برداشته می‌شود (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱، ۳۰۲-۳۰۳).

تجاری و اقتصادی خود را به‌دست آورند. تلاش می‌کردند تا فريضة حج را در زمانی برگزار کنند که خوش آب و هوایترین ایام سال باشد و رفت‌وآمدهای تجاری نیز به‌شکل آسان و راحت صورت گیرد. با توجه به همین منافع ناشی از حج، برخی تلاش کردند تا با عمل نسیء، زمان برگزاری حج را به ایام معتدل سال منتقل کنند تا معادلات تجاری آنان به‌نحو مطلوبی حاصل شود. این سنت تا سال دهم هجری نیز تداوم داشت و در زمانی غیر از زمان اصلی آن انجام می‌شد. در مقابل این رویه منفعت‌طلبانه، چنین بیان شد که فريضة حج باید در ایام ذی‌حجه انجام شود و رسول گرامی اسلام (ص) در حجة‌الوداع، استفاده از عمل نسیء را ممنوع و باطل اعلام کردند. با این مقاومت رسول گرامی اسلام (ص)، زمان برگزاری حج در ایام مخصوص خود دنبال شد و از این جهت نیز از تبدیل شدن مراسم حج به بازیچه‌ای در دست سودجویان جلوگیری شد.

۴-۱. ابعاد اقتصادی عمل قربانی در حج

در هر سال، بیش از یک‌میلیون گوسفند، بز، گاو و شتر را به سرزمین منا می‌آورند و تمام آن‌ها را حجاج خریداری و ذبح می‌کنند و عمل قربانی صورت می‌گیرد. قربانی و قربانی کردن، همان کشتن گاو، گوسفند، شتر و نظایر آنان است (انوری، ۱۳۸۱، ۵۱۵). از این منظر می‌توان از عمل قربانی کردن و جوانب مختلف آن، جلوه‌ای کوچک از اقتصاد حج نام

۳۰۱). با توجه به همین رویه مهمی که در زمینه امنیت حج‌گزاران وجود دارد، کسب درآمد در ایام حج نیز بسیار مورد توجه علما و فقها بوده است. آنان از گذشته تا به امروز در برابر هر نوع سودجویی و کسب سود نامشروع، هشدار داده‌اند و مسلمانان را از این روش کسب درآمد برحذر کرده‌اند. تأمین امنیت به‌معنای به رسمیت شناختن و یا مشروعیت بخشیدن به هر نوع کسب درآمد در ایام حج نیست. در همین راستا آیه شریفه چنین می‌فرماید: «إِنَّمَا النَّسِيءُ زِيَادَةٌ فِي الْكُفْرِ يُضَلُّ بِهِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُحِلُّونَهُ عَامًا وَ يَحَرِّمُونَهُ عَامًا لِّيُؤْطِئُوا عِدَّةَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ فَيَحِلُّوا مَا حَرَّمَ اللَّهُ زَيْنَ لَهُمْ سُوءَ أَعْمَالِهِمْ وَ اللَّهُ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ» «نسیء گناهی است علاوه بر کفر و کسانی که کافر شدند به‌وسیله آن گمراه می‌شوند، یک‌سال آن ماه‌ها را حرام می‌کنند و یک‌سال را حلال، تا با عده ماه‌هایی که خدا حرام کرده مطابق شود. پس (این عمل باعث می‌شود که) حلال کنند چیزی را که خدا حرام کرده (آری) اعمال بدشان در نظرشان جلوه کرده و خداوند مردمان کافر را هدایت نمی‌کند» (توبه، ۳۷).

این آیه کریمه ناظر به یک سنت غلط جاهلی به نام نسیء به‌معنای تغییر دادن جای ماه‌های حرام است که این عمل هر ساله و همراه یک مراسم منحصر به فرد در سرزمین منا صورت می‌گرفت که حاکی از منفعت‌طلبی سودجویان بوده است. آنان با این تغییرات بیش از هر چیز به دنبال آن بودند تا منافع

برد که البته تحت تأثیر مقوله امنیت نیز قرار دارد. توضیحی که می‌توان ارائه کرد اینکه کمترین قربانی هر نفری از حجاج (اگر تقصیری از او صادر نشده باشد که موجب کفاره و ذبح گوسفندی باشد)، لااقل باید «یک گوسفند یا یک بز» باشد که انجام دهد. البته بعضی هم شتر، گاو یا چندین گوسفند قربانی می‌کنند. مدیریت این بُعد از عمل حج در شرایط فعلی نیز می‌تواند باعث منتفع شدن مسلمانان و فقرا شود.

علاوه بر بعد اقتصادی عمل قربانی، آثار و فوائد اجتماعی آن، باعث پیوند و اتحاد میان مسلمانان در برابر دشمنان و کفار است. واضح است که اگر حج و انجام مناسک آن، از نوع ابراهیمی باشد، هم‌دلی و وحدت در کنگره حج تحقق پیدا می‌کند. زمانی که حج‌گزار عمل قربانی را به‌جا می‌آورد، آن را نوعی اعلام آمادگی فرض می‌کند که اگر برای عزت اسلام نیاز به ریختن خون خود و فرزندش باشد نیز در عمل انجام می‌دهد. پیامبر اکرم (ص) در حجة‌الوداع فرمود: «الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ تَتَكَافَأُ دِمَائُهُمْ وَهُمْ يَدُّ عَلَى مَنْ سِوَاهُمْ يَسْعَى بِدِمَتِهِمْ أَدْنَاهُمْ». «مؤمنان برادران یکدیگر هستند، خون آنان با یکدیگر برابر است و مؤمنان در مقابل دشمن متحد هستند، کمترین‌شان از طرف آنان پیمان بندد و همه به وعده او پایبند باشند». اگر بتوان از این کنگره عظیم برای پیوند اجتماعی و اقتصادی میان مسلمانان بهره برد، عواید آن نیز نصیب مسلمانان و قدرتمند شدن جوامع اسلامی می‌شود. قربانی کردن یک نقشه راه برای

اتحاد اقتصادی و اجتماعی در کنگره عظیم حج به-شمار می‌رود. بدیهی است که همه این نتایج در صورت تأمین امنیت در مکان حج و حج‌گزاران قابل دستیابی است. حکمت دیگر آن که: بهره این همه قربانی «از لحاظ گوشت و پوست» عائد عده‌ای از مستمندان این سرزمین می‌شود که ممکن است ماه‌ها بر آن گذشته و قدرت تهیه گوشت نداشته‌اند. پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «خدای تعالی قربانی را برای این مقرر فرموده که بینوایان گرسنه از گوشت آن سیر شوند و در رفاه قرار گیرند». این بیان حضرت که در حقیقت با نام «فلسفه قربانی» از آن استفاده می‌شود، مأخوذ از کلام خدای تعالی است که می‌فرماید: «فَكُلُوا مِنْهَا وَ اطْعَمُوا الْبَائِسَ الْفَقِيرَ». «بخورید از گوشت قربانی و فقیر سختی کشیده را نیز بخورانید» (حج، ۲۸). این رویه بیانگر آثار مهم اقتصادی حج است که از سفره مؤمنان تا تحقق رفاه عمومی در سطح گسترده برای عموم جامعه اسلامی را در بر می‌گیرد. در این صورت، ابعاد اقتصادی حج به قدری مهم است که امنیت حج از مرحله آغازین تا پایانی، مصونیت جانی و مالی حج‌گزاران و بهره‌مندی همه امت اسلام از این فریضة الهی، ضرورت تأمین امنیت را ایجاد می‌کند.

۶. نتیجه‌گیری

پرسشی که پژوهش حاضر به دنبال بررسی آن بود عبارت بود از اینکه امنیت حج به چه نحوی می‌تواند

مورد تأیید است که در صورت برقراری امنیت حج در مراحل مختلف انجام آن، آثار و پیامدهای اقتصادی حج، نصیب همه مسلمانان و جوامع اسلامی خواهد شد.

۷. سهم نویسندگان

نویسندگان مقاله به‌صورت مشترک و تعاملی در نوشتن محتوای متن حاضر اقدام کرده‌اند.

۸. تضاد منافع

در مقاله حاضر تضاد منافی وجود ندارد.

باعث تقویت بُعد اقتصادی این فریضة الهی شود؟ بررسی‌های مختلف از آیات، روایات و دیدگاه فقهای مذاهب اسلامی نشان داده است که تأمین امنیت حج، پشتوانه بزرگی برای منافع ناشی از کنگره عظیم حج است. بدین معنا که با توجه به تنوع و گستردگی زائران خانه خدا، زمان طولانی انجام مناسک حج، بُعد دیپلماتیک عمل حج و تعامل با کشورها و مردمان مختلف جهان، فرصت مناسبی برای بهره‌مندی اقتصادی است. بر این اساس به توصیه قرآن کریم که تجارت و کسب حلال را در زمان عمل حج مشروع دانسته است و هم‌زمان مسلمانان را از کسب نامشروع اموال برحذر داشته است، حج، نقشه راه مناسبی برای الگوی اقتصادی جوامع اسلامی است. کشورهای مسلمان نیازمند چنین فرصتی هستند تا اتحاد خود را در تقابل با نقشه‌های دشمنان نشان دهند؛ رزق و روزی حلال را در ترکیب با معنویت و اخلاق تجربه کنند؛ فقر را اطعام کنند و بازاری عظیم و سرمایه‌گذاری مشترک فراگیری میان کشورهای اسلامی ایجاد کنند. نکته مهم‌تر در این زمینه، تأمین همه‌جانبه امنیت حجاج، فراهم کردن شرایط مناسب برای حج‌گزاران و نیز تعامل مناسب با کسانی است که به تجارت در این ایام مشغول هستند. بنابراین کنگره عظیم حج فرصت مغتنمی برای اجرای احکام و آموزه‌های دینی از یک طرف و جذب مؤمنان سراسر جهان برای پیوستن به بازار بزرگ مسلمانان است که به دلیل قرابت با مناسک حج، جلوه خاصی می‌یابد. با توجه به این موارد، فرضیه پژوهش حاضر

منابع

- شافعی، محمد بن ادريس، الأم، بيروت، نشر دارالكتب العلميه، ۱۴۰۳.

- شيخ صدوق، محمد بن علي، ثواب الاعمال و عقاب الاعمال، قم، نشر رضى، ۱۳۶۸.

- شيخ صدوق، محمد بن علي، عيون اخبار الرضا، ترجمه على اكبر غفارى و حميد رضا مستفيد، تهران، دارالكتب الاسلاميه، ۱۳۸۴.

- شيخ طوسى، ابو جعفر محمد، المبسوط فى الفقه الاماميه، ترجمه محمد باقر بهبودى، تهران، نشر مكتب المرتضويه، ۱۳۸۷.

- طبرسى، احمد بن علي، احتجاج طبرسى، ترجمه احمد غفارى مازندراني، تهران، نشر برگ، ۱۳۹۳.

- طبرسى، فضل بن حسن، تفسير طبرسى، تهران، انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲.

- عياشى، محمد بن مسعود، التفسير، تهران، انتشارات علميه، ۱۳۸۰.

- فخر رازى، امام محمد، تفسير الكبير، تهران، نشر اساطير، ۱۳۷۹.

- مجلسى، محمد باقر بن محمد تقى، بحار الانوار، ترجمه محمد باقرى بهبودى، تهران، نشر اسلاميه، ۱۳۸۶.

- محمدى رى شهري، محمد، ميزان الحكمه، قم، دار الحديث، ۱۳۷۵.

- نجفى، حافظ، «حج، عامل شكوفايى فرهنگى،

قرآن كريم.

- ابن بابويه، محمد بن علي، علل الشرايع، تهران، نشر مؤمنين، ۱۳۸۳.

- ابن قدامه، عبدالله بن احمد، الكافى فى فقه الامام احمد بن حنبل، قم، مركز اطلاعات و مدارك اسلامى، ۱۳۸۷.

- ابن عبدالبر، يوسف بن عبدالله، الاستذكار، به كوشش سالم محمد عطا و على محمد معوض، بيروت، دارالكتب العلميه، ۱۴۰۷.

- انورى، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران، نشر سخن، ۱۳۸۱.

- حر عاملى، محمد بن حسن، تفصيل وسائل الشيعه الى تحصيل مسائل الشريعه، قم، مؤسسه آل البيت، ۱۴۰۹ ق.

- حيدرى، غلام حسين، «نماز و سلامت اقتصادى»، فصلنامه تحقيقات مديريت آموزشى، سال پنجم، شماره يك، صص ۱۶-۴۰، ۱۳۹۲.

- سيد قطب، تفسير فى ضلال القرآن، بيروت، دار الشروق، ۱۴۰۰.

- سيوطى، عبدالرحمن بن ابى بكر، الدر المنثور فى تفسير المأثور، قم، كتاب خانه آيت الله مرعشى نجفى، ۱۴۰۴.

آگاهی سیاسی و رشد اقتصادی»، مجله میقات،
شماره ۸۹، صص ۱۷۰-۱۸۲، ۱۳۹۳.

- نجفیان‌رضوی، لیلا، «حج؛ عرصه هم‌گرایی و
واگرایی حسینیان و عباسیان»، فصلنامه پژوهش‌نامه
تاریخ اسلام، سال هفتم، شماره بیست‌وپنجم، صص
۷۶-۵۹، ۱۳۹۶.

- هادوی تهرانی، مهدی، مکتب و نظام اقتصادی در
اسلام، تهران، نشر نینوا، ۱۳۸۳.